

Ўзбекистон тарихини, хусусан унинг кадимги замон ва ўрта асрлардаги тарихини ўрганишда озми-кўпми ютуғимиз бор. Лекин килинадиган ишлар, тарихимизни ёзилмаган саҳифалари ҳали бир талай. Ўзбек халқининг келиб чиқиши ва этник таркиби, Урта Осиё халқларининг чет эл истилочилари асоратига тушиб қолишининг сабаблари, Мовароуннахр халқларининг Темур ва темурийлар давридаги ижтимоий-сиёсий ва маданий турмуши сингари ўнлаб илмий масалалар ханузгача ўз ечимини топгани йўқ.

Дахшатлиси шундаки, фарзандларимиз ўз эл-юртининг тарихини яхши билишмайди, чунки уни биз кўп замонлардан бери мактабда талаб қилинган даражада ўқитаётганимиз йўқ. Ханузгача «Ўзбекистон тарихи» дан мактаблар, ўрта ва олий ўқув юртларига мўлжалланган яхши дарслик ва қўл-ланмалар йўқ. Яқин йилларгача биз бунини шахсга сиғиниш ва тургунлик йилларига тўнкаб келдик. Бу маълум даражада тўғри, албатта. Ўша даврлар етказган зарар жуда катта бўлди. Лекин маълум даражада ўзимиз ҳам айбли эканлигимизни бўйнимизга олишимиз керак. Қайта қуриш шарофати билан катта-катта ишларга қўл урсанг эплай оладиган, тарихимизнинг ёзилмай қолган ва етарли ўрганилмаган саҳифаларини битсак бўладиган замонлар келганига ҳам тўрт-беш йил бўлди. Биз эса, тўғриси айтсам, жуда ёмон ишлаётимиз, ҳамон кимдандир, нимадандир ҳадиксираш балосидан қутулиб кетганимиз йўқ, ҳамон юқоридан кўрсатма қутиб турганга ўхшаймиз.

Шундай бўлса керак, биз тарихчилар, хусусан кадимги замон ва ўрта асрлар тарихидан мутахассис бўлган олимлар, кейинги пайтларда одамларнинг кўп эътирозларига дучор бўляпмиз. Улар биздан «нима сабабдан ханузгача ўзбек халқининг келиб чиқиши ҳақида бирон жиддий асар ёзилмади?», «юртимизнинг кўп бор ўзга мамлакатлар ва халқлар асоратига тушиб қолишининг асосий сабаби нимада?», «нега Амир Темур ва авлодининг тарихи ёзилмаган?» — деб сўрайдилар. Ва яна ота-боболардан қолган қўлёзма асарлар ва моддий-маданий ёдгорликларни ўрганиш, таъмирлаш ва авайлаб-асрашнинг умумий ахволи, мактабларда, ўрта ва олий ўқув юртларида Ўзбекистон халқлари тарихининг ўқитилиши билан боғлиқ бўлган масалалар хусусида кизиқишадилар. Ҳа, бу — қонуний талаб ва кизиқиш, албатта. Биз тарихчиларнинг бу борада халқимизда қарзимиз катта. Менимча, уни узадиган вақт етди, шекилли.

Машхур сайёҳ ва элчи Руи Гонеалес де Клавихонинг «Кундалик» лари, азиз ўқувчи, биз тарихчилар ва адиблар сизга етказиб беришимиз лозим бўлган қарз китоблардан бири. Бу китоб Темур ва темурийлар даври тарихидан баҳо юргизувчи муҳим асарлардан бири ҳисобланади. Китоб 1404 йили Самарқандда Темур саройида турган Кастилия (Испания) қироли Генрих III (1390—1406) нинг элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг йўл хотираларидан иборат, яъни унинг 1403—1404 йиллари Туркия, Эрон ва Мовароуннахрда, ҳусусан Амир Темур саройида кўрган-билганларини ўз ичига олган муҳим бир асардир.

«Кундалик» муаллифи Руи Гонсалес де Клавихо бадавлат ва нуфузли оқсуяк оиладан чиққан. Отаси ҳам, ўзи ҳам қирол саройида йирик мансабда туришган. У қирол. Генрих III нинг вафотидан (1406) кейин она шахри Мадридга кетиб қолади ва, умрининг охиригача ўша ерда истикомат қилади. Руи Гонсалес де Клавихо 1412 йилда вафот этади ва авлиё Франциско черковидаги ота-боболарининг хилхонасига дафн этилади.

Клавихонинг Амир Темур юртига қилган элчилик саёҳати 1403 йилнинг 22 майида бошланиб, ўн беш ой деганда у Самарқандга етиб келди. Бу саёҳатда Клавихога илоҳиёт илмининг номзоди (магистри) Альфонсо Паэс де Санта Мария, қиролнинг махсус соқчиси Гомес де Салазар ҳамроҳ бўлдилар. Клавихонинг сафари Амир Темурнинг 1402 йилда Испанияга хожа Мухаммад қози бошчилигида йўллаган элчилигига жавобан қилинган эди. Тарихий манбаларда келтирилган маълумотларга қараганда, XIV асрнинг 80—90-йилларида Темур давлатининг шон-шухрати Оврўпо мамлакатларитача бориб етди. Англия, Франция, Испания, Генуя ва Византия сингари давлатларининг ҳукмдорлари Амир Темур билан сиёсий ва иқтисодий (савдо) муносабатлар ўрнатишга интилиб, улуғ жаҳонгир ҳузурига мунтазам равишда ўз элчиларини юбориб турдилар. Масалан, юқорида тилга олинган Кастилия қироли Генрих III нинг элчиси дон Пелагия де Сатоматир ва дон Фердинанд де Паласуно 1402 йили Темур Қорабоғда турганда унинг ҳузурига қилишган ва ўша йилнинг 20 июлида Амир Темур билан Боязид I Йилдириш (1389—1402) кўшинлари ўртасида бўлган энг катта қирғин-барот урушни томоша қилишган эдилар. Жангдан кейин уюштирилган катта қабул маросимида булардан бошқа яна бирталай мамлакатларнинг элчилари: ҳам қатнашдилар. Хуллас, ўша йиллари Темур билан Оврўпо давлатлари ўртасидаги савдо ва сиёсий муносабатлар қандай бўлганлигини жуда кўп расмий ҳужжатлардан ҳам билиб олиш мумкин. Булар Темур ва унинг учинчи ўғли Гарбий Эрон, Ирок на Озарбайжон хокими мирзо Мироншоҳ (1393—1408) билан Франция, Англия ва бошқа мамлакатлар подшоҳлари ўртасидаги мактублардир. Мактублардан айримлари бугун машхур Британия музейи (Англия) ва Париж Миллий кутубхонасида сақланмоқда.

Клавихонинг Амир Темур ҳузурига қилган элчилик саёҳати жуда узок, ҳавф-хатар ва машаққатлар билан тўла сафар бўлди. Клавихо ва унинг ҳамроҳлари Испаниянинг жануби-шарқий тарафида жойлашган Кадис шаҳридан елканли кемада Ўрта ер денгизи бўйлаб суздилар, сўнгра Стамбул, Трабзон, Арзирум, Табриз, Техроп, Машхад, Марв на Балх орқали қу-қуқликда йўл босдилар. Улар Термиз қаршисида Амударёдан ўтиб, Кеш орқали 1404 йилнинг 31 августида Самарқанд қишлоқларидан Мисрга келдилар ва соҳибқироннинг шу атофтидаги қорбоғига қилиб тушдилар. Шуни ҳам айтиш керакки, ўшанда Клавихо билан бирга Бобил (Миср) ва Туркия султонининг элчилари ҳам Самарқандга келдилар.

«Кундалик»да ўша вақтларда Амир Темур қўл остидаги мамлакатлар па шаҳарларнинг

умумий ахволи, халкининг кун кечириши, Темур ва унинг якинлари ташаббуси билан барпо этилган бинолар касрлар, масжидлар, мадрасалар, хонакох-лар савдо расталари, дўконлар, устахоналар; Темурийлар дав-латининг Хитой, Хиндистон, Олтин Ўрда (Клавихо уни Татаристон деб атаиди), Мўғулистон ва бошқа мамлакатлар билан бўлган сиёсий ва савдо алоқалари, Темур саройида амалда бўлган тартиб-қоидалар ва, нихоят, сохибқироннинг хотинлари ва уларнинг мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида тутган ўрни ҳақида эътиборга моллик маълумотлар келтирилган. Бу маълумотлар, шубҳасиз, Туркистон заминнинг ўша вақтлардаги ижтимоий-сиёсий тарихини, ота-боболаримизнинг турмуш тарзини ўрганишда муҳим тарихий манбалардан бири ролини ўташи турган гап. Сўзимнинг исботи учун бир неча мисол келтираман.

Самарканд ва унда Амир Темур тарафидан курдирилган би-нолардан баъзилари ҳақида Клаихо жумладан мана буларни ёзади:

Самарканднинг бойлиги ҳақида. «Бу юрт дон-дун, май, мева-чева, парранда гўшти, [бошқа] ҳар хил гўшт, қўйингки ҳамма нарсасига бойдир... бир жуфт семиз қўйнинг нархи 1 дукат».

Катта хиёбон ва савдо расталари ҳақида. «Самарканд шаҳрида ҳар йили Хитой, Хиндистон, Татаристон ва бошқа мамлакатлардан, шунингдек, бениҳоят бой Самарканд салтанатининг ўзидан келтирилган моллар сотилади. Шаҳарга келтирилган молларни бир сафда тартиб билан жойлаштириб сотадиган кенг жой [шу пайтгача] йўқ эди.

Подшоҳ икки тарафида катор дўконлар жойлаштирилган савдо растасидан иборат қўча ўтказишни буюрди. Мазкур қўча шаҳарнинг бир чеккасидан бошланиб, қок ўртасидан ўтиб, иккинчи чеккасидан чиқиши лозим эди. Подшоҳ бу ишни икки мирзосига топшириб, улар кечаю кундуз [тинмай] меҳнат қилдилар. Йўлга тушган уйлар қиммати бўлишидан қатъи назар, бетўхтов бузилди... Қўчанинг икки тарафида дўконлар қурилди, ҳар бир дўкон олдида мрамор билан қопланган юксак қурсилар ўрнатилди. Ҳар бир дўкон иккита хонадан иборат эди. Қўчанинг тепаси гўмбаз шаклида ёпилган бўлиб, ёруғлик тушиб турадиган тўйнуқчалар қўйилган».

«Шу йили (1404 йили — Б. А.) июнь ойида Хонбалик шаҳридан қарийб 800 туядан ташкил топган савдо қарвони Самаркандга келди».

Ўрдабозор. [Катта тўй муносабати билан подшоҳ] «Самарканд шаҳрининг савдо аҳли: саррофлар, қитқурушлар, жавахир ва бошқа турли-туман моллар билан савдо қилувчилар, ошпазлар, қассоблар, новвойлар, қитқурушлар, қашқадўзлар ва шаҳардаги бошқа барча хунармандлар подшоҳ ўрдаси жойлашган ялангликка қилиб ва қодир қилиб савдо қилсинлар, ҳар бир қосиб қароргоҳ бўйлаб қезиб, ўйин-қулги билан одамларнинг бахр-қилини очсин», — деб буюрди. Шундан кейин барча тижорат аҳли шаҳардан қилиб, подшоҳ қароргоҳи атрофида жойлашдилар. Ҳар бир хунарманд тартиб билан алоҳида-алоҳида раста қосил қилиб, қарбий ўйин-қулги уюштириб, қароргоҳ бўйлаб қилдилар».

Қўсарой қасри ва ундаги подшоҳга тегишли қурол ишлаб қилувчи устахона ҳақида. «Шаҳар қетида бир қаср бўлиб... тевақал-атрофи қув оқиб турган қандак билан ўралган бўлиб, қаср йўлаб бўлмайдиган истехком бўлиб қолган эди. Қасрда подшоҳнинг қазинаси қиланар, бу қабил қозию қуззот ва унинг мулозимларидан бошқа ҳеч қим у ер га қилмас эди. Бу ерда подшоҳнинг қармоғида биниоан, бир қинга қин хунарманд қиллар жойлаштирилганди. Улар қилтанат учун қил бўйи қовут, дубулга, қамон, қайза қилдилар».

Амр Темурнинг ўзи билан бирга олиб юрадиган кўчма масжиди хакида. «Элчиларни... саропардада кўйилган ёғоч уй олдига бошлаб кирдилар. Бу баланд иморатта зинапоя оркали чикилади. Унинг теваарак-атрофи ёғоч дахлиз ва ойнабанд айвон билан ўралган эди. Тамом зархал ва хаворанг бўёқлар билан нақшланган бу бино шундай қурилган эдики, керак бўлганда бўлак-бўлак килиб тахлаб кўйилса [хам] бўларди. Бу —подшо ибодат қиладиган масжид бўлиб, уни [Амир Темур] сафарда ўзи билан бирга олиб юрарди».

Махаллий халкниинг (уни Клавихо чигатоийлар деб атайди) турмуш тарзи хакида. «У — меҳнатсевар, мохир чавандоз, камон отувчи мерган, умуман урушда сабот-матонатли халк. У бориға каноат килиб, нонсиз [биргина] сут ва гўшт билан ҳам кун ке-адраверадиган, гўшти ва гўштсиз овкат билан ҳам тирикчилик қилишға ўрганган халк. Иссик ва совукка, очлик ва таш-наликка чидамлилиқда жахондаги бошқа элдан саботлирок ва чидамлирок халк. Борида гўшти хаддан ортик истеъмол қилади, йўғида сувға катик қўшиб қайнатиб ичиш билан қифояланади».

Феодал мажбуриятлардан бири хакида. «Темурбек отлари ва кўйларини ўз ясовулларидан бириға бир минг, бошқасиға ўн минг бошини сурув қилиб, саклаш учун бўлиб берган. Подшоҳ Талаб қилганда сурувларни қайтаролмаган ёки туёғини мўлжалдагидан қамайтириб қайтаргундай бўлса, подшоҳ ҳеч қандай товон тўлаш шартларига қўнмайди, борини олади-ю, лекин гунохкорни қатлга буюради».

Амир Темур саройида аёлларнинг мавқеи хакида. «1404 йилнинг 23 октябрида, пайшанба куни подшоҳ ўрдада [яна бир] қатта тўй бериб, элчиларни ҳам [унга]таклиф қилди. Тўйға қўп меҳмонлар қелишди. Қўп-ўйин қулғи, хурсандчилик бўлди. Подшоҳнинг хотинлари, аввалғи тўйлардаги синғари қийинишиб ҳозир бўлдилар, эрқаклар билан бирға ўйин-қулғи қилдилар...»

Шахзодалар ва Амир Темур саройидаги хотинлар тасвири. Хонзода бегим тасвири: «...Элчиларни ичкариға бошлаб кирдилар, Хонзода [бегим] ўлтирган жойға яқинлашганимизда у элчиларни ўз қаршисидаги соябон остидаги супаға чиқиб ўлтиришға таклиф этди, Хонзода [бегим] ва унинг ҳузуридаги аёллар қатта қодир эшиги олдидаги соябон остида ўлтирдилар... У Хонзода бегим бугун қариндошларидан бирининг никоҳ тўйини ўтказаяётган эди. Бегим қўринишда қирқ ёшлар қамасидаги тўладан қелган, оқ юзли аёл эди».

Сароймулкхоним тасвири: «Барча халқ ўринларига ўлтириб, саранжомлик ўрнатилгандан кейин тўйда, подшоҳ ҳузурида бўлиши лозим бўлган қатта Қаньо қодирлар ёнидаги саропардаларнинг биридан чиқиб қелди. Хоним мана бундай қийинган эди: эғнида зар билан тикилган, этаги ергача судралиб турган узун ва кенг енгсиз қизил шойи қўйлақ. Ёқа ва икки енг ўрни-дан бўлак очик жойи бўлмаган бу қўйлақ белидан торайтирилган, этагига қадар қенгайиб боради... Қўйлақ этагини ўн бешға яқин аёл қўтариб борарди. Хонимнинг юзига офтобдан сакланиш учун шу қадар қўп оқ ёғли ўпа сурилган эдики, чехраси бамисоли оқ қозғиға ўхшарди. Қишда ва ёзда сафарға чиққан барча асилзода аёллар юзларига шунақа ёғли ўпа суртадилар Хонимнинг юзига юпка оқ мато ташланган, бошида факат жангда қийиладиган дубулғаға ўхшаш баланд, қизил тусдаги бош қийими. Унинг бир ўчи хонимнинг елкасига тушиб турибди. Ўша қизил дубулғаға жуда қўп йирик, қона-қона марваридлар, ёқут, қируза ва бошқа қилма-қил. [қимматбаҳо] тошлар қадалган. Бош қийимнинг ҳалиги елкаға тушиб турган қисми зар билан тикилган, [унга] қимматбаҳо тошлар ва йирик марваридлар билан безатилган қиройли олтин барғак қадалган... Хонимнинг тим қора соқлари елкасига тушиб

турарди...»

Халил султон тасвири: «Халил султон отасига ўхшаш микти гавдали, ок юзли, 22 га кирган йигит эди».

«Кундалик»да шунга ўхшаш кизикарли маълумотлар жуда кўп.

Клавихонинг «Кундалиги» да айрим ноаникликлар, хато ва камчиликлар ҳам учрайди. Улардан баъзиларини келтирамиз».

«Айтишларича,— деб ёзади Клавихо,— Темурбек ўзининг тўрт-беш хизматкори билан кўшни хонадонларнинг бир куни кўйини, иккинчи куни сигирини тортиб ола бошлайди... Баъзан базмга берилиб кетиб ўгирланган кўйлар билан уларни меҳмон киларди. Баъзан жасурлиги, олижаноблиги тутиб кетиб, бор нарсасини ўз одамларига сидкидилдан бўлиб берганлиги туфайли, унинг атрофига кўп одамлар тўплана бошлайди. Охири унинг отликлари 300 га етади. Шундан кейин у ўз отликлари билан узокларга бориб ўзи ва одамларига керак бўлган нарсаларни талаш ва ўгирлаш билан машгул бўлди; йўлларга чикиб савдогарларни ҳам талай бошлади». Лекин сохибкиронинг ҳаётига бағишланган биронта тарихий асарда унинг ўғри ва йўлтўсар бўлганлиги ҳақида маълумот учратмадик. Бу ҳақда ҳозирги айрим китобларда учраб турадиган бундай гаплар афтидан Клавихонинг кимдандир эшитган мана шу ярим афсона гапларига асосланганга ўхшайди.

«Кундалик»да Чигатойнинг ўлими Халил султоннинг Амир Темур вафот килган кунлардаги ахволи ҳақида айтилган гаплар ҳам ҳақиқатдагн йирокдир. Хусусан, Клавихонинг айтишича, Чигатойни Самарканд халки ўлдирган эмиш, Халил султон бўлса, Темур вафот килган кунлари Самаркандда бўлмаган эмиш. Аслида бундай эмас. Чигатой ўз ўрдасида, Ила дарёси бўйида 1242 йили вафот килган, Халил Султон эса Темур вафот этган куни Тошкентда бўлган.

Клавихо Амир Темур 1404 йилнинг 4 сентябрь куни Тўхтамишнинг элчисини ўз юртига жўнатиш билан банд бўлганлигини ёзади. Маълумки, Тўхтамиш бу вақтда йўк эди, Самаркандга, Темур хузурига эса унинг ўғилларидан Чехра ўғлон келганди.

Асарда учрайдиган яна бир камчилик — бу киши ва жой номларининг ёзилишидаги чалкашликлардир. Албатта, бошка миллат кишиси учун маҳаллий атамалар ва сўзларни тўғри талаффуз қилиш жуда қийин. «Кундалик»да тилга олинган Амират —Мурод, Кариль султан — Халил султон, Кирманоли — Мануил Палеолог, Карамийш — Тўхтамиш, Миаша мирасса —Мироншоҳ мирзо, Ангури — Ангора, Балдат—Бағдод, Баубер-ель—Бовард, Канбалек—Хонбалик, Каррас—Аракс, Орасан— Хуросон эканлигини англаш мумкин. Лекин улар орасида Буамо, Талисия, Жагаро каби атамалар ҳам борки, уларни асло аниқлаб бўлмайди.

Энди бир неча сўз «Кундалик»нинг чопэтилиши ва таржималари ҳақида. Асар биринчи марта 1582 йили, яъни ёзиб тамомлангандан 150 йил кейин Испаниянинг Севилья шаҳрида «Буюк Темурнинг ҳаёти ва фаолияти» иоми билан чоп этилди. Орадан 200 йил кечгач, 1782 йили у Мадридда шу номда иккинчи марта нашр этилди. «Кундалик» испан тилида учинчи марта 1949 йили Мадридда Лопес Эстрада тарафидан нашр этилди. Асар рус тилида биринчи марта (таржимон И. И. Срезневский) 1881 йили Петербургда чоп этилган. Яқинда (1990) «Кундалик» нинг яна битта русча наشري (И. С. Миракова наشري) амалга оширилди. Таникли адабиётшунос олим профессор Очил Тоғаевнинг ўзбекча наشري И. И. Срезневский наشريга асосланган ва талаб даражасида амалга оширилган.

Бўриной Ахмедов